

GAJO PETROVIĆ – LIK I DJELO

Lino Veljak

U Karlovcu je 12. travnja 2013. u organizaciji Hrvatskoga filozofskog društva i Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i uz potporu Veleučilišta u Karlovcu kao i Gospodarske komore u Karlovcu održana jednodnevna međunarodna konferencija posvećena liku i djelu veoma značajnoga našeg filozofa Gaje Petrovića. Tom je konferencijom obilježena 20. obljetnica smrti Gaje Petrovića.

Prema nekim je ocjenama – a neka uvodno bude rečeno, riječ je o prosudbama koje u većem broju slučajeva nipošto nisu paušalne naravi – Gajo Petrović (Karlovac, 12. 3. 1927. – Zagreb, 13. 6. 1993.) najznačajniji filozof ponikao na tlu Hrvatske. Oni koji se s takvom prosudbom ne slažu ipak sudjeluju u konsensusu oko ocjene prema kojoj je Gajo Petrović jedan od najznačajnijih naših filozofa 20. stoljeća.

Osnovni životopisni podaci (studij filozofije u Zagrebu od 1945. do 1946., te od 1948. do 1949., u međuvremenu četiri semestra studija u Lenjingradu i Moskvi, asistent na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu od 1950., doktorat o Plehanovu 1955., postdoktorsko usavršavanje kod Alfreda Ayera u Londonu, habilitacija radom o Brentanu 1958., redoviti profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu od 1969. do prerane smrti 1993.) trebaju se nadopuniti nizom drugih podataka (jedan od utemeljitelja Hrvatskoga filozofskog društva 1957. i njegov prvi tajnik; u jednom kasnijem mandatu i predsjednik Društva; jedan od utemeljitelja i predsjednik Jugoslavenskog udruženja za filozofiju od 1964. do 1966.; pokretač, utemeljitelj te glavni i odgovorni urednik časopisa *Praxis*, od prvog broja 1964. pa sve do njegova gušenja 1974.; jedan od pokretača Korčulanske ljetne škole, član Savjeta Škole i njen istaknuti sudionik sve do zadnjega zasjedanja 1974.; organizator i voditelj kurseva u Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku; jedan od inicijatora pokretanja časopisa *Filozofska istraživanja* 1980.; član Međunarodnog instituta za filozofiju u Parizu od 1973., počasnog odbora Internacionalnog kolegija filozofije od 1986. i potpredsjednik

Društva Ernst Bloch u Ludwigshafenu od 1986.; gostujući profesor na više američkih sveučilišta, kao i u Siegenu, Hamburgu i Bergenu; pozvani predavač na brojnim sveučilištima i međunarodnim konferencijama u raznim europskim zemljama, u Sjedinjenim Američkim Državama, Izraelu i Meksiku; doktor *honoris causa* Sveučilišta humanističkih znanosti u Strasbourgu...). No, među svim je tim podacima možda najznačajnija njegova bibliografija, koja se sastoji od 14 knjiga i više od stotinu drugih radova; pojedine njegove knjige mogu se naći i na engleskom, njemačkom, španjolskom, talijanskom i albanskom jeziku, a više članaka prevedeno je i na druge strane jezike, od francuskoga, ruskoga i kineskoga, pa do hebrejskoga, japanskoga, turskoga, norveškoga, nizozemskoga, češkoga, slovenskoga i slovačkog jezika.

Upravo bi ta prevedenost mogla predstavljati jedan od relevantnih argumenata u prilog one uvodno spomenute ocjene. Ako bi se moglo tvrditi da glavni kriterij (ili, minimalno, jedan od najvažnijih kriterija) relevantnosti koji bi smio pretendirati na neko objektivno važenje pri vrednovanju filozofa iz jedne manje zemlje kakva je Hrvatska (a to po svojoj prilici važi i za druge proizvođače i posredovatelje duhovnog stvaralaštva) valja tražiti u kvantitativnim pokazateljima prevedenosti djela nekoga autora na svjetske jezike, onda Gajo Petrović ima samo jednog ozbiljnog konkurenta, Predraga Vranickog (1922.–2002.), također profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu i člana redakcije časopisa *Praxis*. Ako se, međutim, uzme u obzir podatak prema kojemu se najveći dio prijevoda Vranickog odnosi na njegovu *Historiju marksizma*, djela koje je po svom karakteru samo djelomično filozofijsko, ustanovit ćemo da su Petrovićeva djela koja su prevedena na navedene svjetske i druge jezike bez iznimke po svojoj disciplinarnoj odredbi filozofijska. Stoga bi se iz činjenice da su gotovo sva značajnija njegova djela prevedena na poneki od tih jezika mogao naći dovoljan razlog za opravdavanje tvrdnje da je upravo Gajo Petrović bio naš najznačajniji (ili, opreznije formulirano, u međunarodnim relacijama najpoznatiji i najafirmiraniji) filozof 20. stoljeća. Dakako, prevedenost je izvanjski kriterij, iz kojega se ne može deduktivno izvesti apodiktički zaključak o veličini, važnosti ili relevantnosti nečijega djela. Tu se ponekad može raditi i o kontingentnim uzrocima (primjerice, može se raditi o popularnosti određene vrste mišljenja u nekom historijskom trenutku ili pak o utjecajnosti onih koji podržavaju pojedinog autora na akademskom ili izdavačkom planu), ali ipak je nedvojbeno da činjenice koje se odnose na prevedenost upućuju na vjerojatnost održivosti ocjene o važnosti nečijeg opusa.

No, ako se iz uvida u opseg međunarodne recepcije djela Gaje Petrovića (što se dodatno – i to u odlučnoj mjeri – može potkrijepiti podacima o citiranosti, kao i popisom magistarskih i doktorskih disertacija u cjelini ili makar značajnijim dijelom posvećenih pojedinim aspektima Petrovićeva opusa) može izvesti tek zaključak prema kojemu se radi o značajnom ili najznačajnijem misliocu poniklom u našoj sredini, onda to ipak samo po sebi ništa ne govori o tomu zbog čega bi taj Petrovićev opus trebao biti zanimljiv onima koji nisu po svojoj užoj specijalnosti povjesničari filozofije. To, uostalom, važi za svakoga filozofa, teoretičara, znanstvenika (ne i za književnika ili umjetnika, budući da za njih važe drugačiji kriteriji). Primjera radi, opća suglasnost vlada u pogledu ocjene prema kojoj je Newton jedno od najvećih imena novovjekovne fizike i da bez njegova opusa ne možemo ni zamisliti suvremene prirodne znanosti. No, da bi se dokazalo kako su Newtonova otkrića u kontekstu današnje fizike zanimljiva i nekom fizičaru koji se ne bavi historijom fizike, moralo bi se pokazati po čemu je Isaac Newton danas aktualan, što neki današnji istraživač iz njega može izvesti s obzirom na ono čime se on aktualno istraživački (ili metodologijski, itd.) bavi. Jednako bi vrijedilo i za Ruđera Boškovića (upravo je u tom sklopu zanimljiva napomena da je u okviru obilježavanja Boškovićeve obljetnice upozoreno, čini se ne bez valjanih osnova, kako su pojedini aspekti Boškovićeve filozofije prirode i danas relevantni u kontekstu suvremene kozmologije) i za svakoga drugog znanstvenika, ali i za svakoga filozofa: neki su važni tek kao momenti procesa oblikovanja filozofijskoga mišljenja, a neki pak i kao izravno nadahnuće ili anticipacija suvremenih pristupa vječnim pitanjima filozofije.

Primijenjeno na opus Gaje Petrovića to znači da potvrda ocjene o njegovoj važnosti sama po sebi ne opravdava afirmativan odgovor na pitanje zbog čega bi se njime trebao baviti netko koga ne zanima nostalgичno prisjećanje na ne tako davna vremena kada su Zagreb i Korčula predstavljali bitna mjesta na zemljovidu svjetske filozofije i kada su se djela jednog filozofa rodod iz Karlovca čitala i komentirala diljem svijeta na svim svjetskim i na još nekim jezicima i kada je on bio ugledan i rado viđen gost na značajnim europskim i američkim (pa i još nekim drugim) visokim učilištima. Ni uvid u nepokolebljivost njegova zalaganja za autonomiju filozofije u odnosu na sve autoritete i na sva iskušenja njezine ideologijske ili političke instrumentalizacije ne bi nam mogao ponuditi više od jednog svijetlog uzora filozofskog habitusa.

Ukratko, pitanje glasi: je li – i ako jest na temelju čega se to smije tvrditi – u filozofijskom opusu Gaje Petrovića sadržano nešto što je živo, poticajno i značajno u kontekstu naše epohe i zadaća što ih vrijeme u kojem smo se zatekli nameće mišljenju, a ne tek kulturnohistorijski relevantno ili samo zanimljivo?

Pokušaj odgovora na to pitanje može krenuti od pitanja je li Gajo Petrović uopće bio filozof. On je – poznato je – bio profesor filozofije (logike, ontologije i spoznajne teorije), deklarirao se profesionalno kao »filozofski pisac« (u definiciji Danka Grlića atribut 'filozof' pripadao je, bar kad je riječ o domaćim djelatnicima u polju filozofije, samo umrlima), ali u svom opusu, posebice u djelima *Marksizam i filozofija*, *Filozofija i revolucija* i, napose, u knjizi *Mišljenje revolucije*, promišljao je i misaono prakticirao nadmašivanje filozofije kao filozofije. Na tom je tragu oblikovao jedno metafilozofijsko mišljenje, te ga je imenovao mišljenjem revolucije. Smije li se, dakle, mislioca koji radi na ukidanju filozofije (u smislu hegelovskog *Aufhebunga*, što znači takvo nadilaženje kojim se filozofija održava na životu u mjeri u kojoj je svijet očuvan u plodu, da se poslužimo jednom Hegelovom – ne do kraja neproblematičnom – slikom) označiti kao filozofa? Ako, međutim, filozofiju ne ograničavamo na ponavljanje onoga što se u prošlosti filozofije zbivalo, ako je ne želimo disciplinarno reducirati na jedno polje humanističkih znanosti, ako, nadalje, uzmemo u obzir da Petrovićev pojam revolucije nije ni oznaka za političku i/ili socijalnu revoluciju, a pogotovo da to nije pojam koji bi bio usmjeren na opravdavanje tzv. revolucionarnog poretka (čiji je bespoštedni kritičar Gajo Petrović bio od svojih mladenačkih dana, koliko god to pojedini zlonamjerni falsifikatori nastojali osporiti), već da se tu radi o jednom pojmu koji je bio snažno impregniran bitnim ontologijsko-antropologijskom nabojem (tako da bi se u slobodnijoj – primjerice nekoj anglosaksonskoj analitički konotiranoj – interpretaciji mogao označiti kao jedan eminentno metafizički pojam), onda nema nijednog razloga da Gaju Petrovića ne vrednujemo kao filozofa. Ako bismo, uostalom, slijedili ortodoksne platoničare, ni Aristotel ne bi mogao biti označen kao filozof, a danas ipak vlada suglasnost bar oko toga da Aristotel spada među značajne filozofe.

No, ako je dokazano da je Gajo Petrović bio filozof, znači li to da nam njegova filozofija danas – osim u kontekstu spomenute nostalgije, u kontekstu domoljublja, ljubavi za duhovnom i kulturnom (pa onda stoga i filozofijskom) baštinom ili pak u kontekstu lokalpatriotizma (lokalpatriotizma Odsjeka za filozofiju, na kojemu je on proveo čitav

svoj radni vijek, ili pak lokalpatriotizma njegova rodnog grada) – išta smisleno ili poticajno može reći? Nije li njegova filozofija izraz duha jednoga minulog vremena (jer, naime – da još jednom parafraziramo Hegela – filozofija je vlastito vrijeme obuhvaćeno mislima), a zadaće pred kojima mišljenje danas stoji primjerene su novoj epohi u kojoj živimo, te nam stoga uvid u ispunjavanje filozofijskih zadaća primjerenih minulim vremenima ne može, osim eventualno u metodskom pogledu, puno pomoći u onomu što je nama današnjima činiti?

Tu, dakako, dospijevamo i do pitanja je li naše vrijeme neka nova epoha u odnosu na epohu Gaje Petrovića. Središnje je pitanje ipak jedno drugo: jesu li sve bitne odrednice Petrovićeva mišljenja zastarjele i aktualno irelevantne?

Počnimo s prvim pitanjem: Živimo li mi danas u nekoj novoj epohi? Jedna od bitnijih tema Petrovićeva mišljenja jest otuđenje; značajno mjesto u njegovu opusu zauzima problematika otuđenja, razotuđenja i postvarenja. Čak i kada bismo jednoznačno mogli dokazati da je naša epoha u bitnoj mjeri različita od epohe Gaje Petrovića, svejedno bi ostalo otvorenim pitanjem jesu li pojmovi otuđenja i postvarenja primjereni tom našem vremenu ili toj novoj epohi u kojoj bismo imali živjeti. Ako su dominantna šutnja o fenomenu otuđenja (a tu šutnju najčešće tek prekida onaj diskurs što otuđenje svodi na individualne teškoće nesnalažljive ili tržišno neuspješne – dakako, izolirane – individue, te preporučuje samopomoć u cilju pronalaženja putova do uspjeha i sreće, čime se i samo otuđenje prevladava i ukida) i potpuno prešućivanje i same pomisli da ima nečega takvoga kao što je reifikacija ili postvarenje dovoljan dokaz da živimo u novoj epohi, u kojoj više nema mjesta za govor o socijalno i ekonomijski konotiranom otuđenju i u kojoj je pripovijest o postvarenju s pravom bačena u zaborav zato što nije u skladu s neupitnom istinom te naše epohe, a to je istina da ničim ograničena sloboda tržišta neumitno proizvodi najveću moguću količinu blagostanja i sreće za najveći mogući broj individua – onda je i Petrovićevo problematiziranje otuđenja i postvarenja ne samo zastarjelo nego je ono od samoga svojega početka i od vlastitih korijena predstavljalo jednu tragičnu (ili, ako ćemo postmodernistički, tragikomičnu) zabludu.

Retorički odgovor na prethodno retoričko pitanje ne može se, međutim, primijeniti na jedan drugi – korelacije s vremenom očigledno lišen – aspekt Petrovićeva opusa. Riječ je o njegovoj kritici tadašnjega poretka, koji se može sintetizirati u sintagmu ‘birokratski socijalizam’. Budući da tzv. realni socijalizam (u sovjetskoj, istočnoeuropskoj,

albanskoj, osim nominalno i kineskoj, te, dakako, i u jugoslavenskoj samoupravno-socijalističkoj varijanti, na koju se Petrović primarno referirao) definitivno pripada prošlosti, njegova bi se kritika jednoznačno mogla ocijeniti kao zastarjela. Oспорavanje nečega što pripada prošlosti može, čini se, imati tek historijsku važnost. Polemika protiv Aristotelove koncepcije ropstva imala bi realnog smisla tek kad bi se neki današnji teoretičari i/ili praktičari obnove robovlasničkog poretka legitimacijski, argumentacijski ili na neki drugi način pozivali na Aristotela. Međutim, Petrovićeva kritika ‘birokratskog socijalizma’ danas je značajna i kao moguće polazište za argumentaciju kojom bi se osporilo uvriježeno označavanje tzv. realnog socijalizma (u svim njegovim varijantama) kao ‘komunizma’, označavanje koje je ponekad učinak nepromišljena korištenja pojmova, a nerijetko i izraz ideološkog zamagljivanja objekta imenovanja i cjelokupnog konteksta unutar kojega se javljaju pojmovi ‘socijalizam’ i ‘komunizam’ (usp. Petrovićevo obrtanje tradicionalne marksističke sheme prema kojoj se socijalizam definira kao niža a komunizam kao viša faza besklasnog društva, zaslužuje dodatnu valorizaciju u njemu sadržanoga kritičkog potencijala). Naime, na temelju Petrovićeve odredbe ‘birokratskog socijalizma’ kao ‘drvenog željeza’, dakle kao pojma koji je neodrživ već i zbog imanentne mu unutarnje kontradiktornosti, moguće je uspostaviti pojmovno-historijski okvir za osporavanje standardne sofistike argumentacije pomoću koje se svaka vrsta problematiziranja postavke o optimalnosti svijeta utemeljenoga na logici profita bez daljnega proglašava pozivanjem na povratak u ‘komunizam’ i ‘socijalizam’ što ga je dobar dio čovječanstva iskusio u razdoblju od konca Drugoga svjetskog rata pa do pada Berlinskog zida. Drugi, možda još važniji potencijal Petrovićeve analize i kritike ‘birokratskog socijalizma’ sastoji se u tomu što se ona ne odnosi tek na specifičnu konstelaciju (neo)staljinizma, već – posebno u kontekstu njegovih promišljanja moći, sile i nasilja – na svaki poredak koji je obilježen samosvrhovitom moći, uključujući tu – pri čemu svakako treba imati u vidu i Petrovićeva razmatranja pitanja o otuđenju s obzirom na kritičku rekonstrukciju Marxove kritike političke ekonomije – i one socijalno-ekonomijske konstelacije što će do svojega punog izražaja doći u našem današnjem vremenu neoliberalne globalizacije.

Slična bi se argumentacija mogla koristiti i za aktualnost Petrovićeva pojma revolucije. Dakako, pretpostavka takve aplikacije sastoji se u pojmovnom diferenciranju Petrovićeva pojma revolucije od klasičnih definicija revolucije kao političkog i socijalnog prevrata; za to je dife-

renciranje Petrović u svojem opusu ponudio jednoznačnu argumentaciju. Njegovo je mišljenje revolucije u svojoj biti mišljenje mogućnosti slobodna i autentična ljudskog opstanka (kako je to formulirano u naslovu njegove knjige *Mogućnost čovjeka*), jedna onto-antropološkijska koncepcija koja je poticajna u onoj mjeri u kojoj filozofija odbacuje ideju prema kojoj bi se optimalni okviri ljudskog opstanka imali tražiti u uspješnosti (subjektivnog i intersubjektivnog, individualnog i kolektivnog) prilagođavanja zatečenomu i danome. Filozofijsko (ili, ako se tako hoće, metafizofijsko) utemeljenje ideje nužnosti trajna prekoračivanja rutine i puke reprodukcije može u vremenima rastućeg konzumerizma i sve agresivnijeg promicanja zadovoljstva danim okvirima egzistencije uistinu tek otkriti pun potencijal te koncepcije koju je – dođuše, u nedovršenom obliku – elaborirao Gajo Petrović.

Središnji pojam Petrovićeva mišljenja ipak nije revolucija, nego smisao bivstvovanja, ujedno i smisao revolucionirajućeg opstanka: to je pojam *slobode*. Sloboda nije, dakako, istoznačna s proizvoljnošću, ali ona nije ni »spoznata nužnost«, već je tu riječ o pojmu koji upućuje na mogućnost autentična ljudskog opstanka (i na nužnost uspostavljanja okvira koji će optimizirati proces uklanjanja prepreka afirmaciji autentičnosti). U vremenima rastuće besperspektivnosti i nadolazećeg nihilizma, kada se u onim tipovima filozofiranja koji su stupili u službu nositeljima dominantne logike hiperracionalne (u najdubljoj biti zapravo fundamentalno iracionalne) reprodukcije otuđenja i postvarenja pojmovi poput revolucije proglašavaju bezostatno izrazima jedne propale ideologije, a pojmovi poput slobode izrazima zastarjele metafizike (osim ukoliko nisu reducirani na takve analitički sužene formule koje već i principijelno onemogućuju uvid u besmislenost, iracionalnost i autodestruktivnost logike reprodukcije života u okvirima zatečenoga i danoga), Petrovićevo mišljenje slobode moglo bi biti ljekovito, moglo bi služiti kao inspiracija mislećim bićima da slijede onaj poziv filozofije koji je star koliko i filozofijska emancipacija od nekritička i samozumljivošću obilježena prihvaćanja naslijeđenih predrasuda i mitova, kao i oslobađanje filozofije od – sa spomenutom nekritičnošću posve kompatibilna – terora zdravog razuma. A taj je poziv sažet u Petrovićevu pojmu *kritika svega postojećega*. Tu sintagmu Gajo Petrović nije, dakako, izvorno oblikovao. No, on joj je dao novo značenje, značenje koje je u osnovi istovjetno sa značenjem filozofije kao takve: ništa se ne može prihvatiti kao istinito ili vjerodostojno samo zato što autoriteti tradicije, otaca ili aktualnih vlastodržaca to proglašavaju neupitnim.

Kritičko mišljenje nema nikakvih izvanjskih ograničenja, ono, razumije se, ne može biti izjednačeno s kritizerstvom (a i tu je razliku između kritike i kritizerstva Petrović precizno definirao), ali ne može zastajati pred nametnutim ili naslijeđenim tobožnjim istinama.

Niz je nespomenutih aspekata Petrovićeva opusa koji bi se dali ispostaviti kao motivacijski ili i sadržajno poticajni u okviru intencije filozofije da ostane vjerna svom temeljnom pozivu. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida dva ograničavajuća momenta: prvo, Gajo Petrović živio je i djelovao u okolnostima koje nisu bile povoljne za nesputano razvijanje mišljenja (iako se tu može postaviti i jedno kritičko pitanje: a koja su to vremena bila povoljna za filozofiju?); drugo, njegov je opus bitno nedovršen (poznato je da je umro srazmjerno rano te da je posljednjih godina života napredujuća bolest značajno ograničila njegove radne sposobnosti). Iz tih se momenata ograničenja mogu deducirati pretpostavke razumijevanja eventualnih nedostataka u tom opusu, kao i izostajanja poneke relevantne dimenzije u ovom ili onom aspektu opusa.

No, kada bi taj opus i bio zaokružen, savršeno konzistentan i dovršen sistem metafizofije, ni tada on ne bi izbjegao nužnosti onoga pristupa što ga je sam Gajo Petrović formulirao u pogledu Karla Marxa: činjenica da je Marx iznio neku postavku ili oblikovao određenu koncepciju sama po sebi još ništa ne govori ni o valjanosti ni o istinitosti dotične postavke ili koncepcije. Odatle, dakle, slijedi upozorenje: Bilo bi najdublje iznevjerivanje duha Gaje Petrovića ukoliko bi se njegovom opusu pristupilo nekritički, a posebno ako bi se on pretvorio u predmet idolatrije. No, ni kritizerstvo ili ignorancija ne predstavljaju realnu alternativu idolatriji. Tek izbjegavši tu lažnu alternativu dospijevamo do mogućnosti razumijevanja i kritičkog recipiranja onih momenata njegova mišljenja koji i danas mogu biti relevantni za filozofiju vjernu svojem poslanju.

Dijelu pitanja vezanih uz opus Gaje Petrovića posvećeni su radovi koji se donose u ovom broju *Metodičkih oglada*. Ti radovi predstavljaju izbor iz priloga spomenutoj konferenciji, koji su bili izvorno prezentirani 12. travnja 2013. u Karlovcu. Uvjereni smo da će oni biti doprinos adekvatnom vrednovanju tog opusa, a time i istraživanju novije hrvatske i svjetske filozofije.